

Юрій ВОЙТЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська область, Україна, індекс 08401 (Polistnicht@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3782-5471>

Бібліографічний опис статті: Войтенко, Ю. (2023). Зміна торговельних напрямів в Україні та країнах Балтії в перше десятиліття незалежності: передумови та особливості. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 14(56), 140–145, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.15>

ЗМІНА ТОРГОВЕЛЬНИХ НАПРЯМІВ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Анотація. Метою дослідження є виявлення передумов та особливостей зміни напрямків експорту товарів з України і країн Балтії (Литви, Латвії і Естонії) протягом першого десятиліття їх відновленої незалежності. **Методологічною основою** дослідження став метод порівняльного аналізу у частині виявлення тенденції транзиту експорту товарів протягом першого періоду незалежності як у горизонтальному вимірі (між країнами Балтії та Україною), так і у вертикальному (хронологічному періоді у кожній з зазначених країн). **Наукова новизна** полягає у тому, що в дослідженні було виявлено передумови та особливості, котрі призвели до змін ринків збуту товарів з боку України і країн Балтії у перший пострадянський період. **Висновки.** Протягом перших років відновленої незалежності в Україні і країнах Балтії відбувся занепад виробництва товарів, для яких потрібна була сировина з інших суверенних пострадянських держав. Це, а також відсутність досвіду роботи у власників підприємств в ринкових умовах та на старому обладнанні спричинило економічну кризу, в основі якої була суттєва інфляція та значне падіння ВВП. Країни Балтії запровадили у перші роки незалежності радикальну економічну політику, котра відома як «шиокова терапія», яка полягала у прискореній та ефективній приватизації державного майна. Такі заходи урядів балтійських країн призвели до виходу економіки з кризи. Нові власники підприємств (як державних, так і приватних) почали шукати ринки збуту своїх товарів в умовах відкритості кордонів. Проте найбільше експорту по інерції йшло на ринок країн СНД і самої РФ. До економічної кризи в РФ 1998 р. ця країна, як і весь ринок СНД, були головним імпортерами балтійських товарів. Після ж кризи відбулося скорочення балтійського експорту на схід у кількості понад 30% від валового річного показника. Цей сегмент балтійських товарів знайшов своїх споживачів на ринках країн Європи. Схожою була ситуація і з українським експортом, який протягом першого десятиліття незалежності поступово зменшувався на ринках країн СНД і пропорційно збільшувався на європейському ринку. Так, у 2001 році експорт українських товарів до Європи становив 35% від валового показника; до ринку СНД – 29%, а також 36% – до решти країн світу.

Ключові слова: ринок, товари, експорт, економіка, транзит, торгівля.

Yurii VOITENKO

PhD in History, Associate Professor, Doctoral Student at the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 30, Sukhomlyn'skogo str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, postal code 08401 (Polistnicht@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3782-5471>

To cite this article: Voitenko, Yu. (2023). Zmina torhovelnykh napriamiv v Ukraini ta krainakh Baltii v pershe desiatylittia nezalezhnosti: peredumovy ta osoblyvosti [Change trade directions in Ukraine and the Baltic countries in the first decade of independence: background and features]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Druhobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 14(56), 140–145, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.15> [in Ukrainian].

CHANGE TRADE DIRECTIONS IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES IN THE FIRST DECADE OF INDEPENDENCE: BACKGROUND AND FEATURES

Summary. *The purpose of the study is to identify the prerequisites and features of changes in the direction of export of goods from Ukraine and the Baltic countries (Lithuania, Latvia and Estonia) during the first decade of their restored independence. The methodological basis of the study was the method of comparative analysis in the aspect of identifying trends in the transit of goods exports during the first period of independence, both in the horizontal dimension (between the Baltic countries and Ukraine) and in the vertical dimension (chronological period in each of these countries). The scientific novelty lies in the fact that the research revealed the prerequisites and features that led to changes in the sales markets of goods from Ukraine and the Baltic countries in the first post-Soviet period. Conclusions.* During the first years of restored independence in Ukraine and the Baltic states, there was a decline in the production of goods that required raw materials from other sovereign post-Soviet states. This, as well as the lack of experience of business owners in market conditions and on old equipment, caused an economic crisis based on significant inflation and a significant drop in GDP. In the first years of independence, the Baltic countries introduced a radical economic policy known as “shock therapy”, which consisted in the accelerated and effective privatization of state property. Such measures of the governments of the Baltic countries led to the exit of the economy from the crisis. New owners of enterprises (both public and private) began to look for markets for their goods in conditions of open borders. However, the largest export by inertia went to the market of the CIS countries and the Russian Federation itself. Before the economic crisis in the Russian Federation in 1998, this country, as well as the entire CIS market, were the main importers of Baltic goods. After the crisis, Baltic exports to the East decreased by more than 30% of the gross annual rate. This segment of Baltic goods found its consumers in the markets of European countries. The situation was similar with Ukrainian exports, which during the first decade of independence gradually decreased on the markets of the CIS countries and proportionally increased on the European market. Thus, in 2001, the export of Ukrainian goods to Europe was 35% of the gross figure; to the CIS market – 29%, as well as 36% – to the rest of the world.

Key words: market, goods, export, economy, transit, trade.

Постановка проблеми. У демократичній державі політика уряду детермінується економікою країни, у тому числі торгівлею з іншими державами, зокрема – продажем товарів власного виробництва за кордон у формі експорту. На початку 1990-х рр. Україна і країни Балтії оголосили відновлення своїх держав та взяли курс на побудову демократичних режимів з ринковими економіками. Відповідно, у цих країнах мав відбутися не лише політичний, а й економічний транзит. Враховуючи те, що в умовах існування СРСР саме «пролетарський» уряд у ручному режимі перерозподіляв товари між його республіками, то ніякі ринкові механізми не могли існувати, адже це за своєю суттю суперечило ідеологічній доктрині існуючого режиму. Після 1991 року відбулося падіння радянського «муру» і зовнішні кордони стали відкритими. Країни Балтії, а згодом і Україна визнавалися іншими державами як суверенні країни і встановлювали між собою дипломатичні відносини. Міжнародний ринок ставав доступним для товарів, які надходили з вільних пострадянських республік. Проте у перший період незалежності інерція радянського ладу у цих країнах була ще відчутною. Особливо це стосується України, яка понад сім десятиліть знаходилась під більшовицьким режимом, а країни Балтії понад п'ять десятиліть були під радянською окупацією. У цих країнах після проголошення (відновлення) ними незалежності інерційно залишилась неефективна, в умовах ринку, матеріально-технічна база. Більше того, ні нове керівництво держави, ні менеджмент державних підприємств, ні самі наймані працівники не мали досвіду у створенні та реалізації товарів і послуг, які були б конкурентними в умовах відкритого ринку, особливо зорієнтованих на експорт. Проте після відкриття кордонів з іншими країнами та проведення процесу приватизації в Україні і країнах Балтії відбувається пошук нових ринків збуту товарів, що значно прискорює економічний транзит.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політична та економічна складова України, зокрема у перший період незалежності, знайшла своє відображення у дослідженні професора

О. Бойка (Бойко, 2021). Історичний процес становлення та розвитку Латвії, у тому числі за роки незалежності, став предметом дослідження латвійських вчених Д. Блейере, І. Бутуліса, А. Зунди, А. Странги, І. Фелдманіса (Блейере та ін., 2005). Литовська історична практика державотворення, зокрема і соціально-економічні її аспекти, знайшли своє наукове звернення у діяльності колективу дослідників А. Бумблаускаса, А. Ейдінтаса, А. Кулакаускаса, М. Тамошайтіса (Бумблаускас та ін., 2018). Соціально-економічні трансформації в Естонії у пострадянський період, через призму модернізаційних змін, відображені у дослідженні М. Онацького (Онацький, 2020), а також особливості ліберальних реформ цієї країни досліджував Д. Рибаків (Рибаків, 2020).

Метою статті є виявлення передумов та особливостей переорієнтації експорту товарів з України і країн Балтії (Литви, Латвії і Естонії) протягом першого десятиліття їх відновленої незалежності.

Виклад основного матеріалу. На початковому етапі незалежності України її політика й далі продовжувала повністю домінувати над економікою (Бойко, 2021, с. 210). У перші роки незалежності українська економіка «...мала виразні риси посттоталітарного та постколоніального суспільства. Вона була затратною, структурно незбалансованою, вкрай мілітаризованою і водночас прив'язаною до таких самих нежиттєздатних галузей економіки інших республік» (Колодій, 2009, с. 131).

Також у цьому процесі важливим є і зовнішній фактор, зокрема геополітична складова. Так, Україна у перше десятиліття незалежності була в сфері багатовекторності. Як зазначають науковці: «Найбільший вплив у випадку України мала підтримка Заходу (більш або менш сприятлива, а в окремих випадках і зовсім неадекватна) та «російський фактор»: економічна залежність від колишньої митрополії, її намагання втримати Україну в «євразійському просторі»... (Колодій, 2009, с. 131). Намагання втягнути Україну до нового Союзу Незалежних Держав (далі – СНД) на чолі з новим московським керманічем (Б. Єльциним) було важливим стратегічним завданням для кремлівського керівництва, адже країна й досі залишалася тісно інтегрованою економічно з іншими, більш лояльними до колишнього центру республіками (як з самою РФ, так і Білорусією, Казахстаном та ін.).

За міжнародними угодами 1991 року «...у всі без винятку колишні радянські республіки Україна вивозила товарів народного споживання на 12,7% більше, ніж ввозила до себе...» (Бойко, 2021, с. 160). Найбільша від'ємна різниця у товарообороті в Україні була з РФ, котра становила аж 700 млн. крб. (експорт товарів до РРФСР з України становив 6200 млн. крб., імпорт – 5500 млн. крб.), (Бойко, 2021, с. 210), що становило 62% від різниці у товарообігу в Україні з усіма іншими радянськими республіками. Вже на кінець першого десятиліття незалежності, тобто у 2001 році, Україна вивозила товарів до країн СНД менше, ніж ввозила звідти аж на 47% (з РФ торговельне сальдо склало 51% від загальної різниці у товарообігу між Україною та країнами СНД) (Державна служба статистики України, 2001). Загалом експорт українських товарів до країн СНД у 2001 р. становив лише біля 29%, тобто менше третини від усього валового експорту за кордон. Проте незалежна Україна знайшла ринки збуту своїх товарів у інших країнах світу (поза межами СНД). Так, до них вона експортувала 71% своїх товарів, (зокрема, з них на європейський ринок припадало 49% українського експорту, що складало 35% від валового річного показника) (Державна служба статистики України, 2001).

Тобто якщо на початку першого десятиліття незалежності України вітчизняні товари продовжували реалізовуватись виключно на пострадянському (СНД) ринку, то наприкінці даного періоду (зокрема у 2001 р.) ми можемо спостерігати значну переорієнтацію, на світовий ринок, котрий став займати понад 2/3 вивозу товарів (майже половина з якого йшла на європейські країни). На ринки країн СНД стало припадати лише близько третини вітчизняного експорту у зазначений період, а на Європу – понад третину (29% проти 35% відповідно). Економічний транзит в умовах незалежності ставав наслідком політичного переходу до демократії та ринкової економіки і виражався не лише у багатовекторній дипломатії, але й торгівлі.

Щодо країн Балтії, то, як зазначають литовські історики, на початку відновлення незалежності «балтійським сестрам тепер уже треба було творити економіку нового типу, розв'язувати питання енергетичної незалежності, шукати нові ринки та своє місце в Європі та й у світі» (Бумблаускас та ін., 2018, с. 379). Продовжуючи те, що у перші роки незалежності Литви «корабель планової економіки плив у капіталістичному морі – повільно засновувались приватні сільськогосподарські й промислові підприємства, більшість з яких орієнтувалися на ринки капіталістичного західного світу» (Бумблаускас та ін., 2018, с. 382).

Проте проблеми з економікою і міжнародною торгівлею у пострадянських країнах, зокрема у країнах Балтії і конкретно у Литві, тільки починалися на першій фазі транзиту. Як зазначають литовські історики: «Із руйнуванням радянської системи та відкриття кордонів з капіталістичним західним світом з'ясувалося, якою є реальна потужність литовського господарства – більшість промислових підприємств через перерване постачання сировини (основним її постачальником був СРСР) та зміни ринку стали нікому не потрібні, розвинене верстатобудування та підприємства інших галузей просто лишилися без замовлень (схожа ситуація склалася в Латвії, Естонії і інших державах колишнього комуністичного блоку)... Оскільки старі економічні зв'язки розірвалися, товари, які виробляли великі підприємства Литви, не було куди подіти. ... Ситуацію ускладнювало раптове зростання цін на стратегічну сировину та енергетичні ресурси. Втративши старі ринки, економіка Литви в 1992–1994 рр. зазнала потрясіння (в 1993 р. реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) становив 40% від ВВП 1988 р.) та почала видужувати лише в 1995 р. У пізніші роки ВВП зростав.» (Бумблаускас та ін., 2018, с. 380–381).

По суті, Литва з відновленням своєї незалежності не лише втрачала ринки збуту власних товарів, а також і свої виробничі потужності, оскільки не відбувалося надходження у необхідній кількості сировини для відповідних підприємств, які певний час продовжували знаходитись у державній власності. Це, у свою чергу, спричинювало закриття і банкрутство підприємств, що згодом призводило до масового безробіття, падіння ВВП, суттєвої інфляції та, відповідно, до соціально-економічних потрясінь.

ВВП Литви у 1993 році становив всього 40% по відношенню до 1988 р., проте після проведення реформ у вигляді «шокової терапії», зокрема – політики приватизації, дали свої плоди і у 1995 році економіка країни почала зростати (Бумблаускас та ін., 2018, с. 381).

Що стосується безпосередньо торгівлі Литви з пострадянськими країнами у перші роки незалежності, то «...більшість литовських товарів подорожували до СНД, насамперед до Росії, у часи кризи Литва також зазнала фінансових труднощів: у 1998 р. експорт Литви до країн СНД становив 36% усього експорту товарів, а наступного року він зменшився аж на 59% і становив лише 18% усього експорту товарів. На Росію припадало заледве 7% литовського експорту, а імпорту російських товарів становив 20%» (Бумблаускас та ін., 2018, с. 382). Проте російська економічна і фінансова криза 1998 р. підштовхнула виробників литовських товарів змінити їх реалізацію з непередбачуваних східних ринків на більш стійкі західні, зокрема у бік Німеччини та Польщі. Такий крок сприяв порятунку як для самих виробників товарів, та і в цілому для литовської економіки від падіння у майбутньому.

Щодо Латвії, то в цій країні на початку 1990-х років хоча й була популярною скандинавська модель ринкової економіки, проте країна все ж таки обрала неоліберальну модель, для якої властивим було: бюджетна дисципліна, податкова і грошова реформи, лібералізація фінансів і зовнішньої торгівлі, приватизація державних підприємств (Блейере та ін., 2005, с. 450).

Перехід до ринку у Латвії протягом першого десятиліття відновленої незалежності відбувався шляхом радикальних реформ, відомих як «шокова терапія», котрі значно змінили структуру народного господарства. Так, якщо у 1990 році 36,5% ВВП припадало на частку промисловості, 21,9% – сільського господарства та 31,9% – послуги, то у 2001 році частка послуг становила вже 70% від ВВП (у більшій частині за рахунок транзиту нафти і газу), промисловості – 19%, будівництва – 6%, а сільського господарства – лише 5% (Блейере та ін., 2005, с. 451–452). Це все впливало на особливість торгівлі Латвії з іншими країнами.

Як сама Латвія, так і Литва та Естонія зменшували експорт своїх товарів до країн пострадянського простору і орієнтувались вже на Захід та скандинавські держави. У цій частині варто відмітити те, що у політико-правовій площині всі три країни Балтії ще у 1992 році ухвалили конституційний акт «Про неприєднання (відповідної – Ю. В.) Республіки до пострадянських східних союзів» (Бумблаускас та ін., 2018, с. 388). Цей політичний меседж для країн СНД і самої РФ показував те, що країни у політичному, а згодом і у економічному напрямку орієнтуватимуться на Захід, тобто на європейські, зокрема на скандинавські країни, Німеччину та інші.

Економічна криза в РФ у 1998 році хоч і завдала збитків по підприємствам харчової промисловості Латвії, проте (як і у Литві) сприяла переорієнтації товарів з російського на ринки ЄС. Так, вже 2001 р. 61% латвійських товарів у структурі експорту припадало на ринки ЄС і 53% було у структурі імпорту цієї країни з країнами Євросоюзу (Блейере та ін., 2005, с. 454). Лише до третини всього латвійського експорту йшло на ринки країн СНД. Як бачимо, цей показник є дуже схожим з Україною (у 2001) і Литвою (до 1998).

У Естонії на початку 90-х рр. XX ст. було падіння ВВП на 40%, а промислового виробництва – майже на 60%, адже старі торгово-економічні зв'язки втрачалися, а нові ще не з'явилися. Враховуючи відсутність власного видобутку енергоносіїв, Естонія мусила якомога швидше та більш радикально реформувати власну економіку в умовах ринку у вигляді «шокової терапії».

Естонія у зазначений період не мала у достатній кількості ресурсів (особливо – природних), які б можна було у необхідній кількості споживати самим і навіть експортувати на зовнішні ринки. Інших товарів власного виробництва з замкненим циклом для продажу за кордон ще не було, що і спричинювало дисбаланс у торговому сальдо, оскільки імпорт суттєво перевищував її експорт. Так, наприклад, у 1998 р. експорт товарів з Естонії становив 2,9 млн. дол., то імпорт – 4,3 млн. дол., а у 2000 р. – 4,1 млн. дол. та 5,5 млн. дол. відповідно (Ліберальні, 2020).

На початку відновленої незалежності в Естонії досить суттєвим був інфляційний показник. Для зменшення гіперінфляції у цій країні влада здійснила ряд реформ у фінансовій сфері і загалом в економіці та змогла зменшити інфляційні показники до 12% вже у 1993 році і пізніше вивести її на середній для європейських країн рівень (Ліберальні, 2020).

Доречно відмітити, що влада Естонії провела політику приватизації державних підприємств шляхом продажу їхніх активів іноземним інвесторам, переважно з сусідніх країн, таким як Швеція, Фінляндія, Німеччина (Онацький, 2020, с. 73–74). На такий крок, як пряий продаж державних підприємств Естонії іноземцям, не ризикували йти одразу інші дві балтійські країни, проте це було вдалим рішенням естонської влади на чолі з Президентом Л. Мері. Саме ці країни, особливо Фінляндія та Швеція, ставали основними імпортерами естонських товарів у перше десятиліття відновленої незалежності, особливо після 1998 року, і зберігали таку тенденцію надалі. Загалом, ці скандинавські країни сприяли виходу естонської економіки з економічної кризи початку 1990-х рр. та полегшили «шок» від запровадженої урядом «терапії».

Висновки. Після відновлення незалежності пострадянські країни Балтії і Україна опинилися у політично-піднесеному, проте економічно-занедбаному стані. Оскільки цикли виробництва товарів інерційно були пов'язаними між колишніми радянськими республіками, то потрібно було або налагоджувати контакти для їх подальшого створення і реалізації, або зупинити цей процес і переходити до іншої моделі, зокрема – орієнтуватися на вільний і відкритий ринок.

Перехід на ринкові рейки і демократії впевнено відбувався в умовах запроваджених у країнах Балтії «шокових терапій». В Україні ж влада обрала поступовий і більш хаотичний шлях до ринку (відбувався скоріше своєрідний «шок» без відчутної «терапії»). Приватизація підштовхнула до створення приватних підприємств і реалізації вироблених товарів на міжнародні ринки. Тепер не лише уряд по відношенню до державних підприємств, а й приватний власник вирішували, який створювати товар, скільки і куди його реалізовувати в умовах відкритих кордонів і світового ринку. Якщо у перші роки незалежності і приватизації виробники

українських і балтійських товарів експортували на зручний їм пострадянський (особливо – російський ринок), то після кризи 1998 року ці країни переорієнтувалися на європейський та світовий ринок, залишивши для першого від 20 до 30% свого валового річного експорту.

Джерела та література

- Блейере, Д.** та ін. (2005). Історія Латвії ХХ ст. Рига.
- Бойко, О.** (2021). 30 років незалежності України: у 2 т. Т. 2: Від 18 серпня 1991 р. до 30 грудня 1991 р. Харків.
- Бумблаускас, А., Ейдинтас, А., Кулакаускас, А., Тамошайтис, М.** (2018). Історія Литви кожному. Київ.
- Державна служба статистики України** (2001). Зовнішня торгівля України товарами за 2001 рік. *Офіційний сайт Державної служби статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
- Колодій, А.** (ред.) (2009). Основи демократії : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид., оновл. і доп. Львів.
- Онацький, М.** (2020) Соціально-економічні перетворення в Естонії у пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*, 12, 72–81.
- Рибаків, Д.** (2020). Ліберальні реформи: з чого складається «економічне диво» Грузії, Словаччини, Естонії, Великої Британії та Польщі. *Mind*. URL: <https://mind.ua/publications/20209677-liberalni-reformi-z-chogo-skladaetsya-ekonomichne-divo-gruziyi-slovachchini-estoniyi-velikoyi-britan>.

References

- Bleiere, D.** et al. (2005). Istoriiia Latvii XX st. [History of Latvia of the 20th century]. Ryha [in Ukrainian].
- Boiko, O.** (2021). 30 rokiv nezalezhnosti Ukrainy [30 years of Ukraine's independence] (in 2 vols.). Vol. 2: Vid 18 serpnia 1991 r. do 30 hrudnia 1991 r. [From August 18, 1991 to December 30, 1991]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Bumblauskas, A., Eidyntas, A., Kulakauskas, A., Tamoshaitys, M.** (2018). Istoriiia Lytvy kozhnomu [The history of Lithuania for everyone]. Kyiv [in Ukrainian].
- State Statistics Service of Ukraine** (2001). Zovnishnia torhivlia Ukrainy tovaramy za 2001 rik [Ukraine's foreign trade in goods for 2001]. *Official website of the State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
- Kolodii, A.** (ed.) (2009). *Osnovy demokratii: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Basics of democracy: textbook for university students] (3rd ed., add.). Lviv [in Ukrainian].
- Onatskyi, M.** (2020) Sotsialno-ekonomichni peretvorennia v Estonii u postradianskyi period: dosvid modernizatsiinykh zmin [Socio-economic transformations in Estonia in the post-Soviet period: the experience of modernization changes]. *Biznesinform*, 12, 72–81 [in Ukrainian].
- Rybakov, D.** (2020). Liberalni reformy: z choho skladaietsia “ekonomichne dyvo” Hruzii, Slovachchyny, Estonii, Velykoi Brytanii ta Polshchi [Liberal reforms: what constitutes the “economic miracle” of Georgia, Slovakia, Estonia, Great Britain and Poland]. *Mind*. Retrieved from: <https://mind.ua/publications/20209677-liberalni-reformi-z-chogo-skladaetsya-ekonomichne-divo-gruziyi-slovachchini-estoniyi-velikoyi-britan> [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 19.08.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 20.09.2023 р.*